

Yaşam Becerilerinin Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programlarında Yer Alma Durumu

The Status of Life Skills in Life Science Course Curricula

E. Seda KOÇ ^{id}, Dr.Öğretim Üyesi, Namık Kemal Üniversitesi, Tekirdağ/Türkiye, eskoc@nku.edu.tr

Koç, E.S. (2020). Yaşam becerilerinin hayat bilgisi dersi öğretim programlarında yer alma durumu. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11(2), 605-624.

Geliş tarihi: 04.05.2020

Kabul tarihi: 6.12.2020

Yayımlanma tarihi: 28.12.2020

Öz. Hızlı bir değişimin ve dönüşümün yaşandığı günümüzde toplumlar; sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik vb. yönlerden çeşitli gelişmelere tanıklık etmektedir. Şüphesiz, bu değişimden ve dönüşümden en çok etkilenen alanların başında eğitim gelmektedir. Bu durum eğitimde ihtiyaç duyulan becerilerin farklılaşmasına neden olmakta, bireylerin değişime ayak uydurmaları için gerekli olan yaşam becerilerinin eğitim süreçlerine daha fazla dahil olmasını sağlamaktadır. Bu çalışmada içinde bulunduğumuz dönemde önemi daha da belirgin hale gelmiş olan yaşam becerilerinin 2009 ve 2018 hayat bilgisi dersi öğretim programlarında yer alma durumları belirlenmeye çalışılmıştır. Tarama modeline göre yürütülmüş olan çalışmada öğretim programları doküman incelemesi tekniğinden yararlanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre öğretim programlarının her ikisinin de yaşam becerilerinin karşılanması adına birtakım eksiklikleri barındırmakla birlikte bu eksikliklerin 2018 HBDÖP’de daha fark edilir düzeyde olduğu belirlenmiştir. 2018 HBDÖP’nin yaşam becerileri açısından rafine edilmiş bir içeriğe sahip olduğu ve 2009 HBDÖP’nin görece daha yetkin ve işlevsel bir program olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yaşam becerileri, Öğretim programları, Hayat bilgisi.

Abstract. In today's world where there is a rapid change and transformation, societies witness various developments in all aspects; social, political, cultural, economic etc. Undoubtedly, education is one of the areas that are most affected by this change and transformation. This situation causes differentiation of the skills needed in education and ensures that the life skills necessary for individuals to keep up with change are more involved in the education processes. In this study, it has been tried to determine the status of life skills, which have become more prominent in the period we are in, in 2009 and 2018 life studies course curricula. The curricula were analyzed using the document analysis technique in the study, which was conducted according to the screening model. In line with the results obtained in the study, it has been concluded that both of the curriculum have some deficiencies in order to meet the life skills, but these deficiencies have been found to be more noticeable in 2018 LSC. It has also concluded that 2018 LSC has a refined content in terms of life skills and 2009 LSC is a relatively more competent and functional program.

Keywords: Life skills, Curricula, Life sciences.

Extended Abstract

Introduction. It is possible to define the Life Science course in its simplest form as the basic life knowledge course. This course is the first course in which children are introduced to the skills that will help not only meet their individual needs but also their social needs. Life science course is the core and center of other courses taught at primary and later education levels. With this course, the construction of basic information begins (Tuncer, 2009). In the Life Science course, the psychology of the child and the environmental realities are valued (Aytuna, 1967). This course has a structure that provides the opportunity to relate the real life knowledge and skills that children have learned in their natural family life at the school where they will realize their formal learning (Bektaş, 2007).

As a reflection of changing life conditions, curricula need to be renewed and adapted to these living conditions over time. This situation causes the skills in the curricula, including the life science course, to differ. The common purpose of the skills expected to be included in the life studies course curriculum can be listed as preparing the child for changing social life, acquiring the competencies required by the age, developing good attitudes and behaviors (Belet, 1999). These skills (Fidan and Baykul, 1994), which are necessary for the child to live in the society in life sciences lcourse, can also be described as life skills. Today, life skills have become the indispensable curriculum. It is seen that this understanding prevails in the curricula of life science developed in 2004 and after. With this study, it was tried to determine the proficiency levels by examining the 2009 and 2018 curricula of the Life Science course, which is primarily responsible for the acquisition of life skills. Apart from the fact that the strengths and open aspects of the current curriculum in terms of life skills can be determined through the findings obtained in the study, it has also been tried to reveal how it has changed / improved by comparing it with the previous curriculum

Method. This study, which is an example of qualitative research, was conducted according to the screening model. In this study, where life studies curriculum is tried to be analyzed in terms of life skills, the gains in the curriculum have been interpreted by the researcher after discussing the existing situation in terms of these skills. In order to make an international evaluation, "life skills" determined by the World Health Organization (WHO) was taken as reference. By examining the attainments in the curricula in terms of these skills, it was tried to determine the level of curricula to meet these skills. In the study, the document analysis technique was used from the analysis of curricula.

Results. In 2009 LSC, the first program examined in the study, it was determined that all three skill areas were met with attainments, and the skill area with the most gains was decision making and critical thinking. In addition to the decision-making / problem-solving skills and critical thinking skills within this skill area, it is determined that the skills to gain control, take responsibility, make a difference or make changes are the most frequently included skills in the curriculum. In the curriculum, it was concluded that the grade level with the highest level of life skills is 1st grade and the theme is "My School Excitement" theme.

The other curriculum examined in the study is 2018 LSC. In this curriculum, it was determined that all 3 areas of life skills were taken into consideration, however, it was determined that the curriculum included the most Communication and Interpersonal Skills areas and attainments. It was determined that the class level with the highest rate of meeting the life skills in 2018 LSC is the 3rd grade and that the "Life in our School" unit is the unit with the most intensive use of these skills. It has been determined that this ratio has decreased significantly in Healthy Life, Safe Life, Life in Nature units and there are only 5 gains meeting the life skills in the curriculum in total of 3 units. When the data related to the 2009 and 2018 curriculum are taken together, it is concluded that 2009 LSC is a relatively more competent and functional curriculum in terms of life skills.

Discussion and Conclusion. The goal of education in a highly competitive and rapidly changing world is to train qualified individuals who can keep up with this situation (Eskici and Özsevgeç, 2019). This

situation necessitates that life skills, which are the skills that should be possessed beforehand in order not to have a problem (Kolburan and Tosun, 2011), that help individuals to maintain their existing existence during the change and development they live in. It is necessary to update the curriculum by updating and updating them in order to provide these life skills to individuals. For this reason, it is more than an expectation that each curriculum developed or updated has a stronger and more qualified structure compared to the previous curriculum.

When 2018 LSC is analyzed from this perspective, it is seen that it could not carry the course forward in terms of life skills, in other words, the purpose of renewal and development has not been fully achieved as a result of the change which is the main reason for curriculum development studies. For this reason, it is thought that 2018 LSC should be revised in order to gain the life skills necessary for individuals to manage their lives in a healthy and productive way. It is also thought that in the next program development studies proposed to be carried out, the results of this study will contribute to the necessary updates to be taken into consideration in addition to the results obtained in this study. In addition, it is predicted that it will be useful to examine the educational documents of WHO, which has been working on life skills for many years.

Giriş

Her ülkede eğitim sisteminin görevi, toplumsal yaşam düzeninin bilimsel, teknolojik, sosyal ve kültürel alanda geliştirilebilmesi ve bu toplumsal sistemleri işletecek insan gücünün yetiştirilmesidir. Eğitim sisteminin bu görevi yerine getirebilmesi için yararlanacağı pek çok araç olmakla birlikte öğrenme süreçlerinde uygulanmakta olan öğretim programları bunların başında gelmektedir. Bu nedenle eğitim kurumlarının işlev ve işleyişleriyle ilgili olarak öğretim programları bireylerin ve toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel gereksinimlerini karşılayabilecek şekilde düzenlenmektedir (Tuncer,2009).

Eğitimde önceden belirlenen bireysel ve toplumsal hedeflere ulaşılması sürecinde her bir derse ait öğretim programı ayrı bir katkı sağlamaktadır. Öğretim programlarının ortak hedefi bireylerin akademik bilgi ve becerileri ile sosyal ve duygusal yetkinliklerini arttırarak onları yaşama en iyi şekilde hazırlayabilmektedir. Söz konusu hazırlık sürecinin ilk yıllarından itibaren öne çıkan ders ise şüphesiz Hayat Bilgisi'dir.

Hayat Bilgisi dersini en yalın şekli ile temel yaşam bilgileri dersi olarak tanımlamak mümkündür. Bu ders çocuğa yalnızca bireysel ihtiyaçlarının değil toplumsal ihtiyaçlarının karşılanmasında da yardımcı olacak becerilerin tanıtılmaya başlandığı ilk derstir. Hayat bilgisi dersi, ilköğretim ve sonraki eğitim kademelerinde okutulan diğer derslerin çekirdeği ve merkezidir. Bu dersle temel bilgilerin inşasına başlanır(Tuncer,2009). Hayat Bilgisi dersinde, çocuğun psikolojisine ve çevre realitelerine değer verilmektedir (Aytuna,1967). Bu ders çocukların doğal aile yaşamları içerisinde öğrendikleri gerçek yaşam bilgi ve becerileri, formal öğrenmelerini gerçekleştireceği okulda ilişkilendirebilme fırsatı sunan bir yapıya sahiptir (Bektaş, 2007).

Hayat Bilgisi çocuklara, gelişim özelliklerine uygun biçimde yaşamla ilgili temel beceri ve alışkanlıklar kazandıran, çocukların hem kendilerini hem de çevrelerini tanımalarına ve çok yönlü gelişmelerine olanak sağlayan bir yaşam dersidir (Gültekin, 2015). Bu derste çocuğun yalın akademik gelişimine odaklanmak yerine onun zihnen ve bedenen sağlıklı, kendine yetebilen ve topluma uyumu yüksek düzeyde olan bireyler olarak yetişebilmesi hedeflenmektedir. Bu nedenle hayat bilgisi, çocuğun sosyal ve duygusal gelişiminin de akademik gelişimi kadar önemsendiği bir ders olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hayat bilgisi dersi bütüncül bir içeriğe sahiptir. Sosyal bir varlık olma, vatanına milletine saygı duyma, aile birliğine önem verme, zaman algısı gibi konuları bu ders ile öğrenilmektedir (Yıldırım, 2006). Hayat Bilgisi dersiyile kendisini ve çevresini tanıyan, kendini geliştiren, çok yönlü, yaratıcı düşünme, problem çözme gibi üst düzey bilişsel ve duyuşsal özellikleri kazanan bireyler çevresi ve yaşamı ile ilgili ilk duygu, düşünce ve izlenimlerini de bu ders sayesinde biçimlendirmektedir(Özden, 2005). Derse ait olarak yapılmış olan bu tanımlar ve açıklamalardan yola çıkarak hayat bilgisi dersine ait temel özellikler şu şekilde sıralanabilir;

- Çocuğun bilgidan çok yaşamla ilgili iyi tutum ve davranışlar kazanması,
- Yaşamla doğa arasında bir köprü kurması, çocuğun çevresine bilinçli bir şekilde uyum sağlama,
- Yaşamla ilgili bir konunun, öğrencinin gelişim özelliklerine uygun olmasıdır (Deveci, 2008).

Görüldüğü gibi hayat bilgisi dersi, çocuğun okula başladığı ilk yıllarda, onun gelişmesini sağlayan; bilgidan çok beceri, davranış, iyi tutum ve değerler kazanmasına önem veren bir derstir (Kara, 2008, 2). Derse ait öğretim programı geliştirilirken program içeriğinin ifade edilmiş olan tüm özellikleri karşılayacak kapsamda diğer bir ifade ile dersin hedeflerine eksiksiz olarak ulaşılmasını sağlayacak nitelikte düzenlenmesine özen gösterilmelidir. Bu nedenle dersin temel amacı olan bireysel ve

toplumsal faydayı sağlayabilecek kazanım ve konuların yanısıra ilgili becerilere de programda yeterli sayıda yer verilmesi beklenmektedir.

Değişen yaşam koşullarının yansımaları olarak öğretim programları zaman içerisinde yenilenme ve bu yaşam koşullarına uyumlu hale getirilme ihtiyacını duymaktadır. Bu durum hayat bilgisi dersi öğretim programı dahil olmak üzere programlarda yer alan becerilerin de farklılaşmasına sebep olmaktadır. Hayat bilgisi dersi öğretim programında yer alması beklenen becerilerin ortak amacı çocuğun değişen toplum yaşamına hazırlanması, çağın gerektirdiği yeterlikleri edinmesi, iyi tutum ve davranışlar geliştirmesi olarak sıralanabilir (Belet, 1999). Hayat bilgisi dersinde çocuğun toplumda yaşayabilmesi için gerekli olan bu beceriler (Fidan ve Baykul, 1994) yaşam becerileri olarak da nitelendirilebilir.

Bugün artık, yaşam becerileri öğretim programlarının olmazsa olması haline gelmiştir. 2004 ve sonrasında geliştirilmiş olan hayat bilgisi öğretim programlarında da bu anlayışın hakim olduğu görülmektedir. Programın vizyonları arasında yer alan “gündelik yaşamda gereksinim duyulan temel bilgilere, yaşam becerilerine ve çağın gerektirdiği donanıma sahip bireyler yetiştirmek” (MEB,2009) ifadesi ile bu becerilerin ders kapsamında kazandırılmasının önemine değinilmiştir. Benzer şekilde “öğrencilerin temel yaşam becerilerini kazanmalarını sağlamak” (MEB, 2009) ifadesi ile programın amaçları arasında söz konusu becerilere yer verilmiştir. Yakın bir süre önce geliştirilmiş olan 2018 Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı’nda da benzer şekilde programın amacı “temel yaşam becerilerine sahip, kendini tanıyan, sağlıklı ve güvenli bir yaşam süren...”(MEB, 2018) bireyler yetiştirmek şeklinde ifade edilmiştir. 2009 Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı’nda becerilerin sunumu incelendiğinde öğrencinin bir bütün olarak gelişmesini, gerçek dünyayla uyum içinde olmasını sağlayacak yaşamsal becerilere öncelik verilmiş olduğu belirtilerek 14 beceriye yer verilmiştir. 2018 programında ise yaşam becerileri ifadesi kullanılarak 23 beceri sunulmuştur. Söz konusu beceriler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1.

2009 ve 2018 Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programlarında Yer Alan Beceriler

2009 Programı	2018 Programı
<u>Araştırma</u>	<u>Araştırma</u>
<u>Bilgi Teknolojilerini Kullanma</u>	<u>Bilgi Teknolojilerini Kullanma</u>
Bilimin Temel Kavramlarını Tanıma	Değişim ve Sürekliliği Algılama
Eleştirel Düşünme	Dengeli Beslenme
<u>Girişimcilik</u>	Doğayı Koruma
Güvenlik ve Korunmayı Sağlama	<u>Girişimcilik</u>
<u>İletişim</u>	Gözlem
<u>Karar Verme</u>	<u>İletişim</u>
Kaynakları Etkili Kullanma	İş Birliği
<u>Özyönetim</u>	<u>Karar Verme</u>
<u>Problem Çözme</u>	Kariyer Bilinci Geliştirme
Temalarla İlgili Temel Kavramları Tanıma	<u>Kaynakların Kullanımı</u>
Türkçeyi Doğru, Güzel ve Etkili Kullanma	Kendini Koruma
Yaratıcı Düşünme	Kendini Tanıma
	Kişisel Bakım
	Kurallara Uyuma
	Mekanı Algılama
	Milli Ve Kültürel Değerleri Tanıma
	<u>Öz Yönetim</u>
	Sağlığını Koruma
	<u>Sorun Çözme</u>

*Programlarda ortak olan beceriler altı çizili olarak sunulmuştur.

Tablo 1’de görüldüğü gibi 2005 ve 2018 öğretim programlarında 6 adet ortak beceri yer almaktadır. Programlarda yer alan beceriler aracılığıyla öğrencilerin günlük yaşamlarında sıklıkla ihtiyaç duyacakları yeterlikleri kazanmaları hedeflenmiş olup bu hedef programın amaçları arasında da yer almaktadır. Bu durum hayat bilgisi dersinin yaşam becerilerinin kazandırılmasındaki rolünü daha da belirgin hale getirmektedir.

Yaşam becerilerinin kazandırılması ilköğretimin temel amaçlarının gerçekleştirilebilmesi için de önem taşımaktadır. Milli Eğitim Bakanlığı (2009) “Her Türk çocuğuna ilgi, istidat ve kabiliyetleri yönünden yetiştirerek hayat ve üst öğrenime hazırlamak” amacı ile çocuğu hayata hazırlamanın önemine değinmiştir. Uluslararası bağlamda da benzer bir şekilde Eğitim Programları ve Değerlendirme Ulusal Konseyi (NCAA) ilköğretimin amaçları arasında “Çocuğu bir sonraki öğrenime ve yaşam boyu öğrenmeye hazırlama” ve “Çocukların özgün birey olarak kendi potansiyellerinin farkına varmalarını ve sağlıklı yaşam sürmelerini sağlama” ifadeleri ile (NCAA, 2009) ile yaşam becerilerine sahip bireylerin yetiştirilmesine atıfta bulunmuştur.

İlköğretimde kazandırılan beceriler bireyin yaşama atıldığı zaman kendisi ve toplum için daha üretken ve verimli olmasını sağlamaktadır (Fidan ve Erden, 1998). Yaşam becerileri ise bireylerin özerk ve beraberinde sosyal bireyler olarak yetişebilmelerine imkan tanımaktadır. Bu nedenle gerek ilköğretimin temel amaçlarına uygun bireyler yetiştirilebilmesi gerekse hayat bilgisi dersinin özel amaçlarına ulaşılabilmesi için yaşam becerilerine öğretim programlarında yeterince yer verilmelidir. Günümüzde içinde olduğumuz olağanüstü dönem yaşam becerilerinin önemini bir kez daha hatırlatmıştır. Hayatın akışında yaşanan hızlı değişim ve beraberinde ortaya çıkan farklı çevresel koşullara bireylerin uyum sağlayabilme çabası yaşam becerilerinin önemine işaret etmektedir. Çünkü çocuk yaşamda karşılaştığı sorunları çözebilmesine, çevresini daha iyi tanıyabilmesine ve iyi bir üretici ve tüketici olabilmesine, çok boyutlu düşünebilmesine, bilimsel yöntemi kullanabilmesine yardımcı olacak yaşam becerilerini ilk olarak Hayat Bilgisi dersiyle kazanmaktadır (Demir, 2006). Diğer bir ifade ile sahip olduğu yaşam becerileri bugün olduğu gibi karşılaşacağı her muhtemel değişikliğe dinamik bir birey olarak adapte olmasına yardımcı olmaktadır.

İfade edilmiş olan gerekçelerden ötürü yaşam becerilerinin kazandırılmasından öncelikli olarak sorumlu olan Hayat Bilgisi dersine ait 2009 ve 2018 öğretim programların incelenerek yeterlik düzeyleri belirlenmeye çalışılmıştır. Programların incelenmesinde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından belirlenmiş olan beceriler dikkate alınmıştır. Söz konusu beceriler Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo2.

Dünya Sağlık Örgütü Tarafından Belirlenmiş Olan Yaşam Becerileri

İletişim Becerileri ve Kişilerarası Beceriler	Karar Verme ve Eleştirel Düşünme Becerileri	Başa Çıkma ve Öz Yönetim Becerileri
<p>Kişilerarası İletişim becerileri</p> <ul style="list-style-type: none"> - sözel / sözel olmayan iletişim - aktif dinleme -duyguları ifade etme; geribildirim verme (suçlamadan) ve geri bildirim alma <p>Görüşme/Ret Becerileri</p> <ul style="list-style-type: none"> - görüşme ve çatışma yönetimi - girişkenlik becerileri - ret becerileri <p>Empati Oluşturma</p> <ul style="list-style-type: none"> - dinleme, anlama yeteneği başkalarının ihtiyaçları ve koşullarını anlama, ve bu anlayışı ifade etme <p>İşbirliği ve Takım Çalışması</p> <ul style="list-style-type: none"> - başkalarının sunduğu katkıya ve farklı stillere saygıyı ifade etme -kendi yeteneklerini değerlendirmek ve gruba katkıda bulunmak <p>Savunuculuk Becerileri</p> <ul style="list-style-type: none"> - etkileme becerileri ve ikna - örgütlenme ve motivasyon becerileri 	<p>Karar Verme/Problem Çözme Becerileri</p> <ul style="list-style-type: none"> - bilgi toplama becerileri -Mevcut eylemlerin kendileri ve başkaları için gelecekteki sonuçlarının değerlendirilmesi ve problemler için alternatif yöntemler belirlenmesi - değerlerin etkisi ve kendisi ve başkalarının motivasyonu hakkındaki tutumları ile ilgili analiz becerileri <p>Eleştirel düşünme becerileri</p> <ul style="list-style-type: none"> - akran ve medyanın etkilerini analiz etme - tutumları, değerleri, sosyal normlar, inançlar ve onları etkileyen faktörleri analiz etme - ilgili bilgi ve bilgi kaynaklarını belirleme 	<p>Kişisel Güveni Artırma Becerileri ile Kontrol Sağlama, Sorumluluk Alma, Fark Yaratma ya da Değişiklik Meydana Getirme Yeterlikleri</p> <ul style="list-style-type: none"> - Özsaygı /Öz güven oluşturma - Hak farkındalığı, etkileri, değerler, tutumlar, haklar, gücü yönler ve zayıflıklar dahil olmak üzere kendini tanıma becerileri yaratma - hedeflerin belirlenmesi -kendini ölçme/öz değerlendirme/kendini izleme becerileri <p>Duyguları Yönetme Becerileri</p> <ul style="list-style-type: none"> - öfkeyi yönetme - keder ve kaygı ile başa çıkma - Ölüm, istismar ve travma ile başa çıkma <p>Stres Yönetimi Becerileri</p> <ul style="list-style-type: none"> - zaman yönetimi - olumlu düşünme - rahatlama teknikleri

Çalışmada elde edilmiş olan bulgular aracılığıyla mevcut öğretim programının tabloda sunulmuş olan yaşam becerileri açısından güçlü ve geliştirmeye açık yönlerinin tespit edilebilmesi dışında bir önceki öğretim programı ile karşılaştırılarak nasıl bir değişim/gelişim gösterdiği de ortaya konmaya çalışılmıştır. Buna göre çalışmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır;

1. 2009 Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı DSÖ (Dünya Sağlık Örgütü) tarafından belirlenmiş olan yaşam becerileri ile ne düzeyde örtüşmektedir?

1.1. 2009 Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı'nda yer alan kazanımlar DSÖ tarafından belirlenmiş olan yaşam becerileri ile ne düzeyde örtüşmektedir?

1.2. 2009 Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı'nda yer alan kazanımlardan DSÖ tarafından belirlenmiş olan yaşam becerileri ile örtüşenlerin sınıf seviyesine göre dağılımı nasıldır?

1.3. 2009 Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı'nda yer alan kazanımlardan DSÖ tarafından belirlenmiş olan yaşam becerileri ile örtüşenlerin temalara göre dağılımı nasıldır?

2. 2018 Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı DSÖ (Dünya Sağlık Örgütü) tarafından belirlenmiş olan yaşam becerileri ile ne düzeyde örtüşmektedir?

2.1. 2018 Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı'nda yer alan kazanımlar DSÖ tarafından belirlenmiş olan yaşam becerileri ile ne düzeyde örtüşmektedir?

2.2. 2018 Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı'nda yer alan kazanımlardan DSÖ tarafından belirlenmiş olan yaşam becerileri ile örtüşenlerin sınıf seviyesine göre dağılımı nasıldır?

2.3. 2018 Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı'nda yer alan kazanımlardan DSÖ tarafından belirlenmiş olan yaşam becerileri ile örtüşenlerin ünitelere göre dağılımı nasıldır?

Yöntem

Araştırma Modeli

Bir nitel araştırma örneği olan bu çalışma tarama modeline göre yürütülmüştür. Nitel araştırma, natüralist bir odakta olan ve konuyu yorumlayıcı bir yaklaşımla ele alan çok yöntemli bir araştırma türüdür. Bu, nitel araştırmaların konuları doğal ortamlarında ele aldığı, fenomenleri insanların onlara yükledikleri anlamlar çerçevesinde anlamlandırmaya veya yorumlamaya çalıştığı anlamına gelmektedir (Denzin ve Lincoln 2005). Tarama modeli ise geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımları olarak tanımlanmaktadır. Bu yaklaşımda araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılmaktadır (Karasar, 2012). Hayat bilgisi öğretim programlarının yaşam becerileri açısından incelenmeye çalışıldığı bu çalışmada da öğretim programlarında yer alan kazanımlar söz konusu beceriler açısından ele alınarak var olan durum ortaya konulduktan sonra araştırmacı tarafından yorumlanmıştır.

Verilerin Toplanması

Bu çalışmada verilerin kaynağını 2009 ve 2018 yıllarından geliştirilmiş olan Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programlarıdır (HBDÖP). Çalışmada öğretim programlarında aralarında ortak beceriler yer almakla birlikte birtakım yaşam becerilerine yer verilmiş olduğu belirlenmiştir. Ancak çalışmada uluslararası bir değerlendirme yapabilmek amacıyla Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından belirlenmiş olan "yaşam becerileri (life skills)" referans alınmıştır. Dünya Sağlık Örgütü 1994 yılından itibaren söz konusu becerilere yönelik farklı çalışmalar yapmış olup bu çalışmalarda yaşam becerilerini güncelleyerek geliştirmiştir. Çocuk ve gençlerin okullarda almış oldukları eğitim süreçlerinde yer alması gerektiği belirtilen bu beceriler 2003 yılı itibarıyla yapılmış olan çalışma ile kapsamlı olarak yeniden ele alınmıştır. Programlarda yer alan kazanımlar bu beceriler açısından incelenerek öğretim programlarının söz konusu becerileri karşılama düzeyleri belirlenmeye çalışılmıştır. Söz konusu becerilerin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için de bu becerilerin içinde yer alan davranışlar, özellikler ve alt beceriler verilmiştir. DSÖ tarafından belirlenmiş olan yaşam becerileri 3 temel beceri alanı bu beceri alanlarında yer alan ilgili beceriler kapsamında sunulmuştur. Çalışmada programlarda yer alan kazanımların incelenmesinde bu bilgilerin tamamı göz önüne alınmış olup verilerin sunumunda beceri alanları ve ilgili beceriler kullanılmıştır.

Verilerin Analizi

Çalışmada hayat bilgisi dersi öğretim programlarının analizinde doküman incelemesi tekniğinden yararlanılmıştır. Doküman analizi, hem basılı hem elektronik (bilgisayar tabanlı ve Internet üzerinden iletilen) belgeleri incelemek veya değerlendirmek için kullanılan sistematik bir prosedürdür. Nitel araştırmadaki diğer analitik yöntemlerde olduğu gibi, doküman analizi de anlam elde etmek, anlayış kazanmak ve ampirik bilgi geliştirmek için verilerin incelenmesini ve yorumlanmasını gerektirmektedir (Corbin ve Strauss, 2008; Rapley, 2007). Bir çalışmanın parçası olarak sistematik değerlendirme için

kullanılabilecek dokümanlar çeşitli şekillerde olabilir. Reklamlar; ajandalar; katılımcı kayıtları ve toplantı tutanakları; kılavuzlar; kitap ve broşürler; günlükler ve dergiler; etkinlik programları (basılı ana hatlar); mektuplar ve muhtıralar; haritalar ve çizelgeler; gazeteler, basın bültenleri; program önerileri, başvuru formları ve özetleri; radyo ve televizyon programı senaryoları; organizasyonel veya kurumsal raporlar; anket verileri ve çeşitli kamu kayıtları gibi pek çok belge doküman analizinde kullanılabilir (Bowen, 2009). Bu çalışmada öğretim programları birer doküman olarak ele alınmış olup araştırma soruları çerçevesinde analiz edilmiştir.

Nitel araştırmalarda geçerlik-güvenirlik nicel çalışmalardan farklı olarak ele alınmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Bu nedenle nitel araştırmalarda güvenilirlik ifadesinin yanı sıra inanılabilirlik, sonuçların doğruluğu ve araştırmacının yetkinliği gibi ifadelerden bahsedilmektedir (Krefting, 1991). Bu çalışmada inanılabilirliği arttırmak için uzman incelemesinden yararlanılmıştır. Araştırmacı tarafından elde edilmiş olan sonuçlar alan uzmanı ve program geliştirme uzmanı olan 5 kişi ile paylaşılarak görüşleri alınmıştır. Uzmanlardan gelen görüşler incelenerek görüş birliği ve görüş ayrılığı gösteren beceriler tespit edilmiştir. Bu görüşler sonrasında çalışmanın güvenilirliğinin belirlenmesinde Miles ve Huberman'ın (1994) tarafından önerilmiş olan formül (Güvenirlik = Görüş Birliği / (Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı)) kullanılmıştır. Bu formüle göre güvenilirlik sonuçlarının %70'in üzerinde çıkması, araştırmacının güvenilir kabul edilmesi için yeterli olmaktadır (Miles ve Huberman, 1994). Bu çalışmada güvenilirlik sayısı %87 olarak hesaplandığından çalışma güvenilir kabul edilmiş ve uzmanlardan alınan geri bildirimler sonrasında gereken düzenlemeler yapılarak bulgular tablolar halinde sunulmuştur.

Bulgular

Çalışmada ilk olarak yaşam becerilerinin 2009 Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı'ndaki dağılımı incelenmiştir. Buna göre programda söz konusu yaşam becerileri ile örtüştüğü belirlenen kazanımlar Tablo 3'de sunulmaktadır.

Tablo 3.
2009 HBDÖP'de Yaşam Becerileri ile Örtüşen Kazanımlar

İletişim Becerileri ve Kişilerarası Beceriler		Karar Verme ve Eleştirel Düşünme Becerileri		Başa Çıkma ve Öz Yönetim Becerileri	
Beceri	İlgili Kazanım Numaraları	Beceri	İlgili Kazanım Numaraları	Beceri	İlgili Kazanım Numaraları
Kişilerarası İletişim becerileri	A.1.5 A.2.19	Karar Verme/Problem Çözme Becerileri	A.1.3 A.3.12	Kişisel Güveni Artırma Becerileri ile Kontrol Sağlama, Sorumluluk Alma, Fark Yaratma ya da Değişiklik Meydana Getirme Yeterlikleri	A.1.1 A.2.8
	A.1.6 A.2.24		A.1.4 A.3.14		A.1.2 A.2.13
	A.1.17 A.3.4		A.1.30 A.3.28		A.1.3 A.2.20
	A.1.19 A.3.5		B.1.27 B.3.17		A.1.6 A.2.28
	A.1.20 A.3.6		B.1.28 B.3.19		A.2.30 A.1.8
	B.1.18 A.3.7		A.2.28 B.3.37		B.2.18 A.1.15
	B.1.19 B.3.13		A.2.33 A.2.30		B.2.19 A.1.18
	B.3.14 B.3.18		B.3.41 B.2.17		C.2.2 A.1.20
	C.3.2		B.3.42 B.2.18		C.2.3 A.1.40
			B.3.44 B.2.32		B.3.9 B.1.9
	C.3.11 A.3.3	C.3.1 B.1.17			
	A.3.9	B.1.18 A.3.18			
		B.3.43			
Görüşme/Ret Becerileri	B.2.24	Eleştirel düşünme becerileri	A.1.22 A.2.5	Duyguları Yönetme Becerileri	
	A.3.27		A.1.38 A.2.11		

Empati Oluşturma		B.1.6 A.2.12	Stres Yönetimi Becerileri
		B.1.27 A.2.16	
		A.2.18 A.2.19	
İşbirliği ve Takım Çalışması	A.1.10 A.2.6	B.2.9 B.2.16	
	A.1.12 A.2.7	B.2.36 C.2.4	
	A.1.15 A.2.9	C.2.23 B.3.1	
	A.1.23 B.2.16	B.3.20 B.3.26	
	B.1.25 B.2.17	B.3.29 C.3.1	
	B.1.28 A.3.20	C.3.7 C.3.10	
	A.3.21 B.3.19	C.3.12 C.3.28	
Savunuculuk Becerileri	A.2.9		
	A.3.30		

Tablo 3 incelendiğinde 2009 HBDÖP’de 3 beceri alanı ile de ilişkili kazanımlara yer verilmiştir. Bununla birlikte beceri alanlarının içinde yer alan ilgili becerilerden empati oluşturma, duyguları yönetme ve stres yönetimi becerileri ile ilişkili herhangi bir kazanıma programda yer verilmemiştir. Beceri alanlarında yer alan kazanım sayıları incelendiğinde karar verme ve eleştirel düşünme alanı ile ilişkili becerilerin programda öne çıktığı (47 kazanım), başa çıkma ve öz yönetim becerileri alanının ise programda en az sayıda kazanımla (25) karşılandığı alan olduğu görülmektedir. Buna göre beceri alanlarının üçünün de programda yer alıyor olmasına rağmen programda karşılanma düzeylerinin farklı olduğu söylenebilir. Çalışmada yaşam becerilerinin sınıf bazında dağılımları da incelenmiş olup her bir sınıf seviyesinde yer alan beceriler ile ilişkili kazanım sayıları Tablo4’de sunulmuştur.

Tablo 4.
2009 HBDÖP’de Yer Alan Yaşam Becerilerinin Sınıf Bazında Dağılımı

	Kişilerarası İletişim becerileri	Görüşme/Ret Becerileri	Empati Oluşturma	İşbirliği ve Takım Çalışması	Savunuculuk Becerileri	Karar Verme/Problem Çözme Becerileri	Eleştirel düşünme becerileri	Kişisel Güveni Artırma Becerileri ile Kontrol Sağlama, Sorumluluk Alma, Fark Yaratma ya da Değişiklik Meydana Getirme Yeterlikleri	Duyguları Yönetme Becerileri	Stres Yönetimi Becerileri	Toplam
1.Sınıf (86 Kazanım)	7			6		5	4	12			34
2.Sınıf (94 Kazanım)	2	1		5	1	6	11	9			35
3.Sınıf (111 Kazanım)	8	1		3	1	12	9	4			38
Toplam	17	2		14	2	23	24	25			107

Tablo 4 incelendiğinde 2009 HBDÖP’de sınıf bazında programda yer alan kazanım sayısında bir artış gözlenmekle birlikte bu artışın kazanım sayısı ile aynı oranda olmadığı görülmektedir. Buna göre programda en az sayıda yaşam becerileri ile ilişkili kazanımın yer aldığı sınıf seviyesinde kazanımların

becerileri karşılama oranı %39,5 iken bu oran kazanım sayısının en fazla olduğu 3.sınıfta %34,2'ye düşmüştür. Her bir sınıf seviyesinde yer alan beceriler göz önüne alındığında ise 1.sınıf seviyesinde en fazla kişisel güveni artırma becerileri ile kontrol sağlama, sorumluluk alma, fark yaratma ya da değişiklik meydana getirme yeterlikleri ile ilişkili kazanıma; 2.sınıf seviyesinde eleştirel düşünme ile ilişkili kazanıma; 3.sınıf seviyesinde ise en fazla karar verme/problem çözme becerileri ile ilişkili kazanımın yer aldığı görülmektedir. Görüşme/ret becerileri ile savunuculuk becerileri ise programda geride kalmış beceriler olduğu dikkati çekmektedir. Buna göre programda yaşam becerileri ile ilişkili kazanım sayısı dışında bu kazanımların karşıladığı becerilerin de homojen bir dağılım gösterdiği söylenebilir.

2009 HBDÖP'de yer alan kazanımlar sınıf seviyeleri dışında Okul Heyecanım, Benim Eşsiz Yuvam ve Dün, Bugün, Yarın olmak üzere üç tema altında gruplandırılarak sunulmuştur. Yaşam becerileri ile ilişkili olduğu belirlenen kazanımların söz konusu temalara göre de dağılımları Tablo5'de yer almaktadır.

Tablo 5.

2009 HBDÖP'de Yer Alan Yaşam Becerilerinin Temalara Göre Dağılımı

	Kişilerarası İletişim becerileri	Görüşme/Ret Becerileri	Empati Oluşturma	İşbirliği ve Takım Çalışması	Savunuculuk Becerileri	Karar Verme/Problem Çözme Becerileri	Eleştirel düşünme becerileri	Kişisel Güveni Artırma Becerileri ile Kontrol Sağlama, Sorumluluk Alma, Fark Yaratma ya da Değişiklik Meydana Getirme Yeterlikleri	Duyguları Yönetme Becerileri	Stres Yönetimi Becerileri	Toplam
Okul Heyecanım (109 Kazanım)	11	1	9	2	11	8	15				57
Benim Eşsiz Yuvam (110 Kazanım)	5	1	5		11	9	7				38
Dün, Bugün, Yarın (72 Kazanım)	1				1	7	3				12
Toplam	17	2	14	2	23	24	25				107

Tablo 5'de görüldüğü gibi temalarda yer alan yaşam becerileri ile ilişkili kazanım sayıları arasında önemli farklılıklar vardır. Okul heyecanım ve benim eşsiz yuvam temalarında yer alan kazanım sayıları (109/110) neredeyse aynı olmasına karşın okul heyecanım temasının yaşam becerilerini karşılayan kazanım sayısı (57) belirgin düzeyde yüksektir. Bu tema aynı zamanda program genelinde yaşam becerilerinin en yüksek oranda %52,2 karşılandığı tema olarak da öne çıkmaktadır. Dün, bugün, yarın teması yaşam becerileri açısından tam tersi özelliğe sahip olup %16,6 gibi bir oranla 2009 HBDÖP'de yaşam becerileri ile ilişkili en az kazanımın yer aldığı tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Temalarda öne çıkan beceriler ele alındığında ise kişisel güveni artırma becerileri ile kontrol sağlama, sorumluluk alma, fark

yaratma ya da değişiklik meydana getirme yeterliklerinin okul heyecanı temasında öne çıkan beceri başlığı olduğu görülmektedir. Karar verme/problem çözme ile eleştirel düşünme becerileri ise sırası ile diğer iki temada öne çıkmış olan becerilerdir. Buna göre programda yaşam becerilerinin temalara göre dağılımı arasındaki belirgin farklılık nedeniyle ilişkili kazanım dengesinin sağlanamamış olduğu söylenebilir.

Çalışmada incelenmiş olan bir diğer öğretim programı 2018 HBDÖP'dir. Programda yaşam becerileri ile örtüştüğü belirlenen kazanımlar Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6.
2018 HBDÖP'de Yaşam Becerileri ile Örtüşen Kazanımlar

İletişim Becerileri ve Kişilerarası Beceriler		Karar Verme ve Eleştirel Düşünme Becerileri	Başa Çıkma ve Öz Yönetim Becerileri			
Beceri	İlgili Kazanım Numaraları	Beceri	İlgili Kazanım Numaraları	Beceri	İlgili Kazanım Numaraları	
Kişilerarası İletişim becerileri	HB.1.2.4	Karar Verme/Problem Çözme Becerileri	H.1.2.4	Kişisel Güveni Artırma Becerileri ile Kontrol Sağlama, Sorumluluk Alma, Fark Yaratma ya da Değişiklik Meydana Getirme Yeterlikleri	HB.2.1.1	
	HB.2.1.8		HB.3.1.9		HB.2.4.3	
	HB.2.1.9		HB.3.2.6		HB.2.6.4	
	HB.2.1.10				HB.3.1.2	
	HB.3.1.8				HB.3.1.7	
					HB.3.2.4	
					HB.3.5.7	
					HB.3.6.5	
Görüşme/Ret Becerileri	HB.1.4.4	Eleştirel düşünme becerileri	HB.2.3.1		Duyguları Yönetme Becerileri	
			HB.2.5.2			
Empati Oluşturma	HB.2.1.8		HB.2.5.4	Stres Yönetimi Becerileri		
	HB.2.2.4		HB.3.1.6			
	HB.3.5.7		HB.3.5.4			
İşbirliği ve Takım Çalışması	HB.1.1.11					
	HB.1.1.14					
	HB.1.5.6					
	HB.1.5.7					
	HB.2.1.4					
	HB.2.1.7					
	HB.2.2.5					
	HB.3.1.7					
	HB.3.5.7					
Savunuculuk Becerileri						

Tablo 6 incelendiğinde 2009 HBDÖP’de olduğu gibi her bir beceri alanı ile ilişkili kazanıma 2018 öğretim programında da yer verilmiş olduğu görülmektedir. Duyguları yönetme becerileri ile stres yönetimi becerilerini karşılayan herhangi bir kazanıma bu programda da yer verilmediği ve savunuculuk becerilerinin de programda karşılanmamış olan becerilere dahil edildiği; buna karşın bir önceki programda yer almayan empati oluşturma becerilerinin 3 kazanımla karşılandığı dikkati çekmektedir. Programda en fazla İletişim Becerileri ve Kişilerarası Beceriler alanı ile ilişkili kazanıma (18) yer verilmiş olduğu diğer beceri alanlarında yer alan kazanım sayısının ise eşit (8) olduğu görülmektedir. Buna göre 2018 HBDÖP’nin bir önceki programla benzer bazı özellikleri içermekle birlikte yaşam becerileri açısından genel olarak farklı yapıda geliştirilmiş bir öğretim programı olduğu söylenebilir.

2018 HBDÖP’de yer alan yaşam becerileri ile ilişkili kazanımların sınıf bazında dağılımı Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7.
2018 HBDÖP’de Yer Alan Yaşam Becerilerinin Sınıf Bazında Dağılımı

	Kişilerarası İletişim becerileri	Görüşme/Ret Becerileri	Empati Oluşturma	İşbirliği ve Takım Çalışması	Savunuculuk Becerileri	Karar Verme/Problem Çözme Becerileri	Eleştirel düşünme becerileri	Kişisel Güveni Artırma Becerileri ile Kontrol Sağlama, Sorumluluk Alma, Fark Yaratma ya da Değişiklik Meydana Getirme Yeterlilikleri	Duyguları Yönetme Becerileri	Stres Yönetimi Becerileri	Toplam
1.Sınıf (53 Kazanım)	1	1		4		1					7
2.Sınıf (50 Kazanım)	3		2	3			3	3			14
3.Sınıf (45 Kazanım)	1		1	2		2	2	5			13
Toplam	5	1	3	9		3	5	8			34

Tablo 7 incelendiğinde yaşam becerileri ile ilişkili en fazla kazanıma (14) 2.sınıf seviyesinde yer verilmiş iken en az sayıda (7) ilişkili kazanımın 1.sınıf seviyesinde yer aldığı görülmektedir. Sınıf seviyesinde yer alan ilişkili kazanımların oranı ele alındığında ise bu oranın en yüksek olduğu sınıf seviyesinin %28.8 ile 3.sınıf, en düşük olduğu sınıf seviyesinin ise %13,2 ile 1.sınıf seviyesi olduğu görülmektedir. 2.sınıf seviyesinde yer alan kazanım oranı ise 3.sınıfa oldukça yakın olarak %28 düzeyindedir. İşbirliği ve takım çalışması becerileri 1.sınıf seviyesinde öne çıkan beceri iken kişisel güveni artırma becerileri ile kontrol sağlama, sorumluluk alma, fark yaratma ya da değişiklik meydana getirme yeterlilikleri 3.sınıf seviyesinde öne çıkmaktadır. 2.sınıf seviyesinde yer alan 5 beceriden 4’ünün ise programda eşit sayıda (3) kazanımla ilişkili olduğu görülmektedir. Buna göre öğretim programı genelinde birtakım eksiklikler olmakla birlikte gerek becerilerin dağılımı gerekse becerilerin karşılanma oranı açısından 2.sınıf seviyesinin görece sistematik bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir.

2018 HBDÖP’de kazanımlar temalar yerine üniteler altında sunulmuştur. Programda 3 sınıf seviyesi için ortak olan 6 farklı üniteye yer verilmiş olup yaşam becerileri ile ilişkili kazanımların bu ünitelere göre dağılımları Tablo 8’de yer almaktadır.

Tablo 8.

2018 HBDÖP’de Yer Alan Yaşam Becerilerinin Ünitelere Göre Dağılımı

	Kişilerarası İletişim becerileri	Görüşme/Ret Becerileri	Empati Oluşturma	İşbirliği ve Takım Çalışması	Savunuculuk Becerileri	Karar Verme/Problem Çözme Becerileri	Eleştirel düşünme becerileri	Kişisel Güveni Artırma Becerileri ile Kontrol Sağlama, Sorumluluk Alma, Fark Yaratma ya da Değişiklik Meydana Getirme Yeterlikleri	Duyguları Yönetme Becerileri	Stres Yönetimi Becerileri	Toplam
Okulumuzda Hayat (38 Kazanım)	4	1	5		1		1	3			15
Evimizde Hayat (24 Kazanım)	1	1	1		2			1			6
Sağlıklı Hayat (19 Kazanım)							1				1
Güvenli Hayat (20 Kazanım)		1						1			2
Ülkemizde Hayat (24 Kazanım)			1	3			3	1			8
Doğada Hayat (23 Kazanım)								2			2
Toplam	5	1	3	9	3		5	8			34

Tablo 8’de görüldüğü gibi yaşam becerilerinin ünite bazında dağılımları oldukça farklılık göstermektedir. Programda Okulumuzda Hayat ünitesinde yaşam becerileri ile ilişkili 15 kazanıma yer verilmiş iken Sağlıklı Hayat ünitesinde yalnızca 1 kazanım yer almaktadır. Güvenli Hayat ve Doğada Hayat üniteleri de yaşam becerileri ile örtüşen kazanım sayılarının azlığı (2) ile dikkat çeken diğer iki ünite. Ünitelerde yer verilen becerilerin çeşitliliği açısından da benzer bir durum söz konusudur. Buna göre Okulumuzda Hayat ünitesinde 6 farklı beceriye yer verilmiş iken, Sağlıklı Hayat ve Doğada Hayat ünitelerinde birer beceri yer almaktadır. Buna göre 2018 HBDÖP’de yer alan ünitelerden özellikle adı geçen

üçünün (Sağlıklı Hayat, Güvenli Hayat, Doğada Hayat) yaşam becerilerini karşılama konusunda oldukça yetersiz bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir.

Çalışmada son olarak öğretim programlarının yaşam becerilerini karşılama durumlarının karşılaştırmalı olarak ele alınabilmesi için programlarda yer alan beceriler ve ilgili kazanım sayıları bir arada sunulmuştur. Söz konusu veriler Tablo 9’da sunulmaktadır.

Tablo 9.
2009 ve 2018 HBDÖP’de Yer Alan Yaşam Becerilerinin Dağılımı

	Kişilerarası İletişim becerileri	Görüşme/Ret Becerileri	Empati Oluşturma	İşbirliği ve Takım Çalışması	Savunuculuk Becerileri	Karar Verme/Problem Çözme Becerileri	Eleştirel düşünme becerileri	Kişisel Güveni Artırma Becerileri ile Kontrol Sağlama, Sorumluluk Alma, Fark Yaratma ya da Değişiklik Meydana Getirme Yeterlikleri	Duyguları Yönetme Becerileri	Stres Yönetimi Becerileri	Toplam
2009 HBDÖP (291 Kazanım)	17	2		14	2	23	24	25			107
2018 HBDÖP (148 Kazanım)	5	1	3	9		3	5	8			34

Tablo 9 incelendiğinde öğretim programlarında yer alan toplam kazanım sayıları ve beraberinde yaşam becerileri ile ilişkili kazanım sayıları belirgin düzeyde farklılık göstermektedir. Bu nedenle yaşam becerileri ile ilişkili kazanım sayıları yerine bu kazanımların programlarda yer alma oranlarının karşılaştırılması daha nesnel bir yorum yapılmasını sağlayacaktır. 2009 ve 2018 HBDÖP’de yaşam becerileri ile ilişkili kazanım oranları ele alındığında 2009 HBDÖP için bu oranın %36,7 iken 2018 HBDÖP’de %22,9 olduğu görülmektedir. Buna göre 2009 HBDÖP’nin yaşam becerilerini karşılama oranının yaklaşık olarak 1,5 katı fazla olduğu söylenebilir. Programlarda yer alan beceriler çeşitlilik olarak benzerlik göstermekte; kişisel güveni artırma becerileri ile kontrol sağlama, sorumluluk alma, fark yaratma ya da değişiklik meydana getirme yeterliklerinin her iki öğretim programında da öne çıkan beceriler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte karar verme/problem çözme ve eleştirel düşünme becerilerinin 2009 HBDÖP, iş birliği ve takım çalışması becerilerinin ise 2018 HBDÖP’de öne çıkan diğer beceriler olduğu gözlenmektedir. Görüşme/ret becerilerine ortak olarak programlarda yeterli düzeyde yer verilmediği; 2009 HBDÖP’de öne çıkan beceriler olan karar verme/problem çözme ve eleştirel düşünme becerilerinin ise 2018 HBDÖP’de yeterli düzeyde karşılanmamış olan beceriler olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Buna göre öğretim programların her ikisi de yaşam becerilerinin karşılanması adına birtakım eksiklikleri barındırmakla birlikte bu eksikliklerin 2018 HBDÖP’de daha fark edilir düzeyde olduğu ve buna göre 2018 HBDÖP’nin yaşam becerileri açısından rafine edilmiş bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Yaşam becerileri, bireylerin günlük yaşamın beklentileri ve zorluklarıyla etkin bir şekilde başa çıkmalarını sağlayan uyarlanabilir ve olumlu davranışlar için gerekli olan yeteneklerdir. Bu yetenekler bireylerin bilinçli kararlar vermelerine, sorunları çözmelerine, eleştirel ve yaratıcı bir şekilde düşünme-bilmelerine, etkili bir şekilde iletişim kurmalarına, sağlıklı ilişkiler oluşturmalarına, empati kurmalarına yardım eden bir grup psiko-sosyal yeterliklerdir(DSÖ,2003). Bu çalışmada içinde bulunmuş olduğumuz olağandışı dönemde değişen gündelik yaşam koşulları nedeniyle bu koşullara uyum sağlama ve ortaya çıkan problemlerle baş etme sürecinde önemi bir kez daha ortaya çıkmış olan yaşam becerilerinin hayat bilgisi dersi öğretim programlarında yer alma durumunun incelenmesi hedeflenmiştir. Buna göre 2009 ve 2018 Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programları yaşam becerilerinin tanımlanmasında ve tüm dünyaya tanıtılmasında uzun yıllardır önemli bir rol üstlenmiş olan Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından belirlenmiş olan beceriler kapsamında analiz edilmiştir.

Çalışmada incelenmiş olan ilk program olan 2009 HBDÖP’de beceri alanlarının üçünün de kazanımlarla karşılandığı, en fazla kazanımın yer aldığı beceri alanının ise karar verme ve eleştirel düşünme olduğu belirlenmiştir. Bu beceri alanı içinde yer alan karar verme/problem çözme becerileri ile eleştirel düşünme becerileri dışında kişisel güveni artırma becerileri ile kontrol sağlama, sorumluluk alma, fark yaratma ya da değişiklik meydana getirme yeterliklerinin programda en sık yer verilen beceriler olduğu tespit edilmiştir. Programda yaşam becerilerinin en yüksek oranda olduğu sınıf seviyesinin 1.sınıf, temanın ise “Okul Heyecanım” teması olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

2009 HBDÖP’de yaşam becerileri programın çatısı içinde yer almış olmakla birlikte programda pek çok yerde bu becerilerin edinilmesinin önemine değinilmiştir. Öyle ki programın temel hedefi “çocukların temel yaşam becerilerine ve istenen kişisel niteliklere sahip bireyler olarak yetişmeleri ve yaşamda kullanabilecekleri bilgilere ulaşmaları” (MEB, 2009) şeklinde ifade edilerek bu becerilerin program geliştirme sürecinin başından itibaren göz önüne alınmış olduğu belirtilmiştir. Öğretim programında yer alan beceriler DSÖ tarafından belirlenmiş olan becerilerle bütünüyle örtüşmemekle birlikte programda yer alan eleştirel düşünme, iletişim, problem çözme, karar verme, özyönetim becerilerinin benzer nitelikte olduğu görülmektedir. Bu becerilerin alt başlıkları incelendiğinde ise iletişim becerisi içinde savunuculuk becerisi ile örtüşen ikna becerisine; özyönetim becerisi içinde ise programda yer verilmemiş olan beceriler arasında bulunan duygu yönetimi becerisine atıfta bulunulmuş olduğu görülmektedir. Programda ayrıca bu beceriler geliştirilmedikçe, çocukların anlayarak temalarla ilgili sonuçlara ulaşmalarının söz konusu olamayacağı da vurgulanmıştır. Görüldüğü gibi programda oldukça sınırlı düzeyde yer verilmiş olan beceriler olan görüşme/ret ve savunuculuk becerileri ile herhangi bir kazanımla karşılanmamış olan duygu yönetimi becerisinin DSÖ tarafından belirlenmiş olan yaşam becerileri olmasının yanısıra program kapsamında yer alan beceriler arasındadır. Bu durum söz konusu beceriler için belirlenmiş olan eksiklikleri belirginleştirmekte; diğer bir ifade ile programda yalnızca DSÖ tarafından belirlenmiş olan yaşam becerilerinin değil Talim Terbiye Kurulu tarafından belirlenerek programda yer verilmiş olan temel becerilerin de kazanımlara tamamıyla yansıtılmamış olduğu görülmektedir. Öztürk (2015) çalışmasında benzer şekilde sonuçlara ulaşarak hayat bilgisi dersi öğretim programında yer alan becerilerin büyük bir çoğunluğunun öğrenciler tarafından kazanılma düzeyinin orta olduğunu belirtmiş ve programın temel becerilerin kazandırılması açısından birtakım eksiklikleri barındırdığını ifade etmiştir. Barlas (2015) çalışmasında yer alan öğretmenlerden lisansüstü eğitim almış olanların hayat bilgisi dersi öğretim programını eleştirel düşünme, yaratıcılık, araştırma, problem çözme, karar verme, öz yönetim, bilimin temel kavramlarını tanıma, bilgi teknolojilerini kullanma becerilerini kazandırma konusunda diğer öğretmenlere göre daha az etkili buldukları sonucuna ulaşmıştır. Güleler (2010) hayat bilgisi öğretim programında yer alan beceri ve kazanımların, toplumsal problemleri ve ihtiyaçlarını giderici şekilde güncellenmesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Tuncer (2009) çalışmasında öğretmen görüşlerine göre hayat bilgisi dersi öğretim programını değerlendirmiş olup çalışmasında öğretmenlerin %56,1’inin kazanımlarla örtüştüğü görüşünde olduğu ve öğretmenlerden %49,6’sının bu becerilerin öğrencilerin günlük yaşam ihtiyaçlarını karşılayacak nitelikte olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Narin (2007) çalışmasında hayat bilgisi dersi öğretim programında yer alan becerilerin kazandırılmasına ilişkin öğretmen görüşlerini belirlemeye çalışmış olup öğretmenlerin becerilerden çoğunu yeterli bulmakla birlikte olumlu görüş bildirmiş olan öğretmen yüzdesinin hiçbir beceri için %62,6 üzerine çıkmadığını belirtmiştir. Kayalar (2007) çalışmasında yer alan öğretmenlerin %63,7'si, hayat bilgisi dersi öğretim programını öğrencilerin günlük yaşamda ihtiyaç duydukları ve kullanabilecekleri yaşam becerilerini kazanmalarını sağlayıcı uygulama fırsatlarını sunma açısından yeterli bulmuştur. Görüldüğü gibi alanyazında yapılmış olan farklı çalışmalarda da hayat bilgisi dersi öğretim programı beceri kazandırma sürecinde belirli düzeyde yeterli kabul edilmekle birlikte birtakım eksikliklerin de altı çizilmiştir. Yaşam becerileri açısından da benzer şekilde programın öne çıkarılmış olan beceriler ve ilgili kazanımlar için etkin bir içeriğe sahip olduğu; ancak bu becerilerin öğretim programına istenilen düzeyde yansıtılmamış olmasından ötürü programın dersin amaçlarına ulaşılabilmesi adına önemli eksiklikleri barındıran bir yapıya sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmada incelenmiş olan diğer öğretim programı 2018 HBDÖP'dir. Bu programda da yaşam becerilerine ait 3 alanın da göz önüne alınmış olduğu bununla birlikte programda en fazla İletişim Becerileri ve Kişilerarası Beceriler alanı ile kazanımın yer aldığı belirlenmiştir. İşbirliği ve takım çalışması becerileri ile kişisel güveni artırma becerileri ile kontrol sağlama, sorumluluk alma, fark yaratma ya da değişiklik meydana getirme yeterliklerinin programda en sık yer verilen beceriler olduğu ve programda yaşam becerilerinin gerek sınıf gerek ünite bazında dağılımının dengeli bir yapıda olmadığı görülmüştür. 2018 HBDÖP'de yaşam becerilerinin karşılanma oranının en yüksek olduğu sınıf seviyesinin 3.sınıf olduğu ve Okulumuzda Hayat ünitesinin bu becerilere en yoğun şekilde yer verilmiş olan ünite olduğu tespit edilmiştir. Sağlıklı Hayat, Güvenli Hayat, Doğada Hayat ünitelerinde bu oranının oldukça düştüğü ve 3 ünite toplamında program genelinde yaşam becerilerini karşılayan yalnızca 5 kazanımın bulunduğu belirlenmiştir. 2009 ve 2018 öğretim programlarına ilişkin veriler bir arada ele alındığında ise kişisel güveni artırma becerileri ile kontrol sağlama, sorumluluk alma, fark yaratma ya da değişiklik meydana getirme yeterliklerinin her iki programda da en sık yer verilen yaşam becerileri olduğu; duyguları Yönetme Becerileri ve Stres Yönetimi Becerilerinin ise programlarda yer almayan beceriler olduğu belirlenmiştir. Savunuculuk yalnızca 2009 HBDÖP'de, empati geliştirme ise yalnızca 2018 HBDÖP'de yer verilmiş olan yaşam becerisi olduğu görülmüştür. Programların her ikisinin de yaşam becerileri açısından geliştirmeye açık yönleri olduğu ancak 2009 HBDÖP'nin görece daha yetkin ve işlevsel bir program olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yüksek rekabet ve hızla değişen dünyada eğitimin hedefi bu duruma ayak uydurabilecek nitelikli bireyler yetiştirmektir (Eskici ve Özsevgeç, 2019). Bu durum bireylerin var olan varlığını, yaşadığı değişim ve gelişim sürecinde devam ettirmelerine yardımcı olan ve bir problem yaşamamak adına önceden sahip olunması gereken beceriler (Kolburan ve Tosun, 2011) olan yaşam becerilerinin eğitim süreçleri içerisinde yer almasını gerekli kılmaktadır. Zamanla bireylerden beklenen bu nitelikler, beceriler de gelişmekte ya da farklılaşmaktadır. Bu noktada, bireylerin gündelik ve iş yaşamında başarılarını desteklemek için gerekli görülen, çağımızın gerektirdiği beceriler olarak da bahsedilen, mevcut öğretim sistemine destek olabilecek yeni yaşam becerileri öne çıkmaktadır (Silva, 2009). Söz konusu yaşam becerilerinin bireylere kazandırılabilmesi amacıyla öğretim programlarının da yenilenerek güncellenmesi ihtiyaç duyulan bir durumdur. Bu nedenle geliştirilen ya da güncellenen her bir öğretim programının bir önceki öğretim programına göre daha güçlü ve nitelikli bir yapıya ulaştırılmış olması bir beklentiden öte zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

2018 HBDÖP bu bakış açısı ile incelendiğinde programda bir önceki öğretim programına benzer şekilde yaşam becerilerine sahip bireyler yetiştirmenin önemine vurgu yapılarak geliştirilmiş bir program olduğu görülmektedir. Programda yaşam becerileri temel öğelerle birlikte düşünülmüş olup öğretim programının içeriği genel amaçlar, temel yaşam becerileri, değerler ve kavramlar ile ünite ve kazanım bağlamında yapılandırılmıştır. 23 yaşam becerisinin yer aldığı öğretim programında gerek DSÖ tarafından belirlenmiş olan yaşam beceriler gerekse 2009 HBDÖP'de yer alan yaşam becerileri ile benzer

nitelikte olan becerilere de yer verilmiştir. Programın geliştirilmesinde gerekçe olarak bireyin ve toplumun değişen ihtiyaçlarına atıfta bulunulmuş olup yenilenen öğretim programının yetkin, güncel, geçerli ve eğitim öğretim sürecinde hayatla ilişkileri kurulabilecek nitelikte geliştirilmeye çalışıldığı ifade edilmiştir. Beraberinde programın bu niteliğe ulaşabilmesi için içerikte yer alan beceriler ve yetkinliklerin önemine değinilmiştir. Çalışmada elde edilmiş olan sonuçlar ile programda yer alan bu açıklamalar bütüncül olarak değerlendirildiğinde 2018 HBDÖP'nin yaşam becerileri açısından bir önceki programa göre dersi ileriye taşıyamamış olduğu diğer bir ifade ile program geliştirme çalışmalarının temel gerekçesi olan değişimin sonucunda yenilenme ve gelişme amacına tam olarak ulaşamamış olduğu görülmektedir.

Alanyazında yapılmış olan farklı çalışma sonuçları incelendiğinde Armağan ve Doğan (2019), yenilenen hayat bilgisi öğretim programını öğretmen görüşlerine göre değerlendirmiş ve öğretmenlerin programda en çok yaşam becerilerine ihtiyaç duyulduğunu belirttikleri sonucuna ulaşmışlardır. Öztürk ve Kalafatçı (2017) programın taslak halini değerlendirerek programda yer alan kazanımların öğrencilerin gerçek yaşamlarıyla birebir örtüşmediğinin altını çizmişlerdir. Atik ve Aykaç (2019); Tay ve Baş (2015) ile çalışmalarında ortak olarak yenilenen öğretim programında kazanımların ve becerilerin azalmış olduğunu belirtmişlerdir. Görüldüğü gibi farklı çalışmalarda elde edilmiş olan sonuçlarda da 2018 HBDÖP'nin beceriler yönünden azaltılmış bir içeriğe sahip olduğu belirlenmiştir. Bu nedenden ötürü 2018 HBDÖP'nin bireylerin yaşantılarını sağlıklı ve üretken bir şekilde yönetebilmeleri için gerekli olan yaşam becerilerinin kazandırılabilmesi amacıyla gözden geçirilmesi gerektiği düşünülmektedir. 2018 HBDÖP'de öğretim programının geliştirilmesi esnasında yurt içinde ve yurt dışında yapılmış olan akademik çalışmalar ile farklı ülkelere ait program geliştirme çalışmalarının da dikkate alınmış olduğu belirtilmiştir. Yapılması önerilen gelecek program geliştirme çalışmalarında bu çalışmada elde edilmiş olan sonuçların yanısıra benzer çalışma sonuçlarının da göz alınmasının gereken güncellemelerin yapılması adına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca yaşam becerileri üzerine uzun yıllardır çalışmakta olan DSÖ'ne ait eğitsel dokümanların da incelenmesinin yararlı olacağı öngörülmektedir. Bu şekilde yapılacak uygulamaların değişen hayat ve eğitim şekli ile çok daha fazla ihtiyaç duyulan yaşam becerilerine ulaşabilmesini ve gelecekte ortaya çıkabilecek bu gibi ya da farklı zorluklarla başa çıkmak için donanımlı yeni nesil bireylerin yetiştirilmesini hızlandıracacağı öngörülmektedir.

Kaynakça

- Armağan Erbil, B ve Doğan, B. (2019). İlkokul hayat bilgisi dersi öğretim programı için öğretmenlerin görüşlerine göre ortaya çıkan ihtiyaçlar. *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, 5 (14-26).
- Atik, S. ve Aykaç, N. (2019). Hayat bilgisi öğretim programlarının değerlendirilmesi (1926-2018). *Trakya Eğitim Dergisi*, 9(4), 708-722.
- Aytuna, H. A. (1967). *İkinci sınıf hayat bilgisi öğretmen kılavuzu*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Barlas, B. (2015). *Hayat bilgisi dersi kazanımlarının ortak ve derse özgü becerileri kazandırmadaki etkililiğinin öğretmen görüşlerine dayalı olarak belirlenmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale.
- Bayram, T. A. Y. ve Murat, B. A. Ş. (2016). 2009 ve 2015 yılı hayat bilgisi dersi öğretim programlarının karşılaştırılması. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(2).
- Bektaş, M. (2007). Hayat bilgisi dersinde ailelerin çoklu zekâ kuramı hakkında bilgilendirilme biçimlerinin öğrencilerin proje başarıları ve tutumlarına etkisi. *Journal of Values Education*, 5(14).
- Belet, Ş. D. (1999). *İlköğretim kurumlarında uygulanan hayat bilgisi programının değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Bowen, Glenn A., (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, vol. 9, no. 2, pp. 27-40. DOI 10.3316/QRJ0902027. This is a peer-reviewed article
- Corbin, J. ve Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Demir, S. (2006). *İlköğretim programında okutulmakta olan hayat bilgisi derslerinin, öğrencileri fen bilgisi derslerine hazırlamadaki etkileri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Samsun.
- Denzin, N. K. ve Yvonna S. L. (2005). Introduction. The discipline and practice of qualitative research. In *The Sage handbook of qualitative research*, Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln (Eds.), 1-32. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Deveci, H. (2008). Sosyal bilgilerde bilgi, beceri ve değerlerin kazandırılması. *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi içinde*, 187-206.
- DSÖ (2003). Skills for health: Skills-based health education including life skills : an important component of a child-friendly/health-promoting school. Erişim adresi (23.04.2020): <https://apps.who.int/iris/handle/10665/42818>
- Eskici, G. Y. ve Özsevgeç, T. (2019). Yaşam becerileri ile ilgili çalışmaların tematik içerik analizi: bir meta-sentez çalışması. *International e-Journal of Educational Studies*, 3(5), 1-15.
- Fidan, N. ve Baykul, Y. (1994). İlköğretimde temel öğrenme ihtiyaçlarının karşılanması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(10).
- Fidan, N. ve Erden, M. (1998). *Eğitime Giriş*, İstanbul:Alkım Yay.
- Gülener, S. (2010). *Hayat bilgisi dersi öğretim programına ilişkin öğretmen görüşlerinin değerlendirilmesi (Şanlıurfa ili örneği)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan.
- Gültekin, M. (2015). *Hayat bilgisi öğretimi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Karasar, N. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Kayalar, D. (2007). *İlköğretim 1., 2. ve 3. Sınıf hayat bilgisi ders programının öğretmen görüşlerine dayalı olarak değerlendirilmesi (Kars ili örneği)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars
- Kolburan, G. ve Tosun, Ü. (2011). İlköğretim II. kademe öğrencileri arasında yaşam becerileri eğitimi yoluyla 1. kademe edinilmiş değerleri pekiştiren gelişimsel bir model önerisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Dergisi*. Erişim adresi: <http://acikarsiv.aydin.edu.tr/jspui/handle/1/222>
- Krefting, L. (1991). Rigor in qualitative research: the assessment of trustworthiness. *The American Journal of Occupational Therapy*, 45 (3), 214-222.
- MEB, (2009). İlköğretim 1, 2 ve 3. sınıflar hayat bilgisi dersi öğretim programı ve kılavuzu. Erişim adresi (21.04.2020): <http://talimterbiye.mebnet.net/Ogretim%20Programlari/ilkokul/2010-2011/HayatBilgisi-3.S%C4%B1n%C4%B1f.pdf>

- MEB, (2018). Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 1, 2 ve 3. Sınıflar). Erişim adresi (19.04.2020): [file:///C:/Users/ARGE/Downloads/2018122171428547-HA-YAT%20B%C4%B0LG%C4%B0S%C4%B0%C3%96%C4%9ERET%C4%B0M%20PROGRAMI%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/ARGE/Downloads/2018122171428547-HA-YAT%20B%C4%B0LG%C4%B0S%C4%B0%C3%96%C4%9ERET%C4%B0M%20PROGRAMI%20(1).pdf)
- Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage Publication.
- Narin, D. (2007). *İlköğretim hayat bilgisi dersi öğretim programı'nın vatandaşlık bilgi, beceri ve değerlerini kazandırmasına ilişkin öğretmen görüşleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Özden, Y. (2005). 2004 yeni hayat bilgisi programının, öğretmen görüşleri esas alınarak değerlendirilmesi (Samsun ili örneği). Eğitimde Yansımalar: VIII Yeni İlköğretim Programlarını Değerlendirme Sempozyumu, 14–16 Kasım, Erciyes Üniversitesi Sabancı Kültür Sitesi, Kayseri.
- Öztürk, T. ve Kalafatçı, Ö. (2017). Hayat bilgisi dersi öğretim programının öğretmen görüşlerine göre incelenmesi. *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 102-123.
- Öztürk, T. (2015). Öğrencilerin hayat bilgisi dersi öğretim programındaki temel becerileri kazanmalarına yönelik öğretmen görüşleri. *Eğitim ve Bilim*, 40(181).
- Rapley, T. (2007). *Doing conversation, discourse and document analysis*. London: Sage.
- Silva, E. (2009). Measuring skills for 21st century learning. *Phi Delta Kappan*, 90(9), 630-634.
- Tuncer, Ö. (2009). *İlköğretim 3. sınıf hayat bilgisi öğretim programının öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Yıldırım, A. (2006). *Yeni ilköğretim programına göre hazırlanmış hayat bilgisi ders kitaplarına ilişkin öğretmen görüşlerinin incelenmesi (Elazığ ili örneği)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Elazığ.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (9. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.